

EX-LIBRISUL FAMILIEI BRÂNCOVEANU ÎN COLECȚII TULCENE

Lăcrămioara Manea

Résumé: Cet article met en question l'ex-libris du Prince Michel-Constantin Bassaraba de Brancovan (1875-1967), le fils de Grégoire II Bassaraba de Brancovan (1827-1886) et de Rallou Musurus, né à Amphion, près Evian-les-Bains. Au début du XXème siècle le Prince Brancovan renonce au statut social qu'il détenait en France et décide de venir en Roumanie, où il a eu une intense activité politique. Il est mort à quatre-vingt-douze ans à Bucharest, après être exproprié de tous les propriétés des Bassaraba de Brancovan par le régime communiste.

L'ex-libris est au fond un supralibros héraldique avec des marques des Bassaraba de Brancovan, qui ressortent du blason-cavalier qui se trouve sur le diplôme de comte du Royaume Hongrois accordé par l'empereur Léopold I au boïard Constantin Bassaraba de Brancovan le 19 Mai 1688. La petite gravure de 8 sur 6,7 cm, confectionnée au début du XXème siècle par Stern Gr., redonne les éléments centraux du blason dont on a parlé, c'est-à-dire le cheval blanc surpris en mouvement et le cavalier roman qui a à la main droite une épée à deux tranchants au bout de laquelle est fiché une tête de turc. Un couronne royale à une croix inclinée (comme la croix de Saint-Étienne) forme un pavillon de la composition et en bas du dessin se trouve un grand livre ouvert à une grosse écriture qui nous fait penser à la Bible, symbole d'une profonde religiosité. La couronne princière fermée superpose le livre, un tas d'éléments suggérés à coup sûr par Michel-Constantin Bassaraba de Brancovan.

L'étiquette ex-libris a été identifiée à l'intérieur des couvertures de trois tomes d'ancien livre roumain édités au XVIIème siècle, qui appartiennent au patrimoine de l'Institut de Recherches Éco-Muséales de Tulcea: **La Sermon de Varlaam**, Iassy, 1643; **Evangile grec-romaine**, Bucharest, 1693; **Evangile**, Snagov, 1697. Même si les représentations héraldiques centrales (le cavalier et la tête de turc fichée au bout de l'épée) sont d'origine hongroise, il y eut un descendant de la famille Bassaraba de Brancovan qui a fait vivre ces armes de concessoin par l'ex-libris utilisé pour la particularisation des livres hérités ou acquis.

D'ailleurs l'ancienneté, la rareté et l'importance des exemplaires dont on a parlé témoigne les préoccupations bibliophiles du Prince Michel-Constantin. La reconstitution de la bibliothèque de ce grand patriote devrait préoccuper les spécialistes qui travaillent dans ce domaine.

Mots clef: étiquette ex-libris, blason-cavalier, Brancovan, Pr. Michel-Constantin Bassaraba de Brancovan.

Cuvinte cheie: etichetă ex-libris, stema-călăreț, Brancovan, Prințul Mihai-Constantin Brâncoveanu.

În colecția de carte românească veche a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea au fost identificate trei exemplare tipărite în secolul al XVII-lea, care au în comun pe interiorul primei coperte un ex-libris Brancovan sub forma unei etichete gravate (8 × 6,7 cm). Această grafică mică lipită pe suprafața copertelor ca însemn de proprietate, formă mai puțin reprezentată în cartea românească veche, poate fi considerată de către specialiști un supralibros tip, așa-numitul supralibros heraldic cu însemne ale familiei Brâncovenilor.

Ne-am întrebat cui atribuim acest ex-libris cu mult mai nou decât vechimea cărților? Doamna Mariana Jaklowszky, specialist la Biblioteca Națională a României, ne-a comunicat că proprietarul acestui ex-libris a fost, firește, un descendent al familiei Brâncovenilor, prințul Mihai-Constantin Basarab Brâncoveanu (1875-1967), fratele celebrei scriitoare franceze de origine română Anna-Elisabeth de Noailles¹.

Volumele colecției tulcene marcate cu ex-librisul în discuție sunt următoarele: *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643; *Evanghelie*, București, 1693; *Evanghelie*, Snagov, 1697 (Fig. 1). Pentru descrierea acestora s-au folosit următoarele abrevieri: CRV – Carte românească veche; col. – coloane; f. – foi; [f] – foaie nenumotată; il. – ilustrații; p. – pagini; R – rânduri pe pagină; r – recto; v – verso.

• **Cazania lui Varlaam (română) Iași. 1643**

Carte românească de învățătură: Dumenecele preste an și la praznice împărătești și la svânti Mari / cu zisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie Voivodul. - din multe scripturi tălmăcită din limba slovenească pre limba Romeniască / de Varlaam. - (Iași: În Tipariul Domnesc. În Mănăstirea a Trei S[feti]teli, 1643). - [1], 384, 114, [4] f.: 23 il.; In folio (28 × 20 cm); 19, 28 R (25 × 13 cm)².

Exemplarul nostru este tip „imprimat B”, cu încadrarea titlului într-o xilogravură semnată Iliia, datată 1642: sus, în centru, Iisus Hristos binecuvântând, în colțuri cei patru evangheliști Matei, Marcu, Luca și Ioan; în dreapta Sf. Apostol Pavel și Sf. Parascheva; în stânga Sf. Apostol Petru și Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, iar în partea de jos mării dascăli Vasile, Grigore și Ioan Zlatoust.

În partea inferioară a foilor 167 v, 168-173 r, 175-176 r aflăm o însemnare de cumpărare și afurisenie, cu scriere chirilică, datată 1688: „Această svântă carte / kniga ocitelnu / este a lui popa / Vâscu din Vis[...] / și o au cu(m)părat dreptu 14 / florinți în zias lui / Apafi Mihail Craiul Ardealului / și cine o va fura să fie treclit și pro / clii³ cu toată casa lui. [...] 1688”. Pe f. 318 v avem o însemnare, ilizibilă pe alocuri, cu privire la legarea cărții: „Anul 1839. Această Cazanie s-au legat cu plata lui Tudora Zogyer schi [...] Mihailă [...] Andras, 28 mai 840 [...]”.

Așadar, conform însemnărilor din secolele XVII și XIX cartea a circulat din Moldova (locul de tipărire) în Transilvania, iar la începutul secolului XX a intrat în posesia prințului Mihai-Constantin Brâncoveanu.

• **Biblia N.T. Evanghelie (greacă, română), București, 1693**

Thei'on kai hieron E'yagghelion, Hellēnoblakhikon = Sfântă și dumnezeiască Evanghelie, elinească și rumânească/ cu a blagoceativului prealuminatului domn Ioan Constantin Basarab. - (București: [Tip. Domnească]. Întru Sfânta Mitropolie a Ungrovlahiei: [Antim Ivireanul], 1693). - 2 col.; [5]f., 372 p.: il.; In folio (30 × 22 cm); 48 R (26 × 17 cm)⁴.

Lucrarea reeditează textul *Evangheliei* tipărită la București, în anul 1682, și este una din edițiile oferite în dar de către Constantin Brâncoveanu.

¹ Princesesa Ana-Elisabeta Brâncoveanu (1876-1933), născută la Paris și căsătorită contesă de Noailles, este celebră nu doar ca poetă cât și pentru rolul ei de aristocrată, de femeie de societate, de prietenă a unor literați de marcă. Supranumită „muza grădinilor”, a scris poeme de factură simbolistă, romane și eseuri, după debutul său din anul 1899. În 1922 a fost numită membră a Academiei Regale din Belgia. În același an, exclusivista Academie Franceză i-a acordat Marele Premiu pentru Literatură, iar în 1925 a fost aleasă Membră de Onoare a Academiei Române (Predescu 1940, 606).

² Cota: CRV XVII 3 IV; BRV I, 137-143, nr. 45; BRV IV, 190, nr. 45; Poenaru - CBRV, 169; Râpă - BRVA, 153-161; BRVÎA, 172-173, nr. 251.

³ Treclat și procleat = de trei ori afurisit și blestemat.

⁴ Cota: CRV XVII 8 IV; BRV I, 328-335, nr. 95; Râpă-BRVA, 207-208; BRVÎA, 75-76, nr. 91.

• Biblia N.T. Evanghelie (română), Snagov, 1697

Sfântă și dumnezeiască Evanghelie / cu voia prealuminatului Domn Ioan Constantin Voievod. - Acum a doua oară tipărită și diortosită mai cu multă nevoie / de smeritul întru ermonahi Antim Ivireanul. - (Snagov: În Sfânta Mănăstire [Tip. Domnească], 1697). - 2 col.; [3], 180 f.: 4 il.; In folio (29,5 × 20,5 cm); 35 R (23,5 × 15 cm)⁵.

Pe coperta interioară a cărții, cu cerneală violet, trei strofe cu titlul *Invocațiune* sunt semnate de preotul N. Dărvănescu, în anul 1939, fără a fi precizat și locul însemnării.

Aceste exemplare amintite mai sus au fost achiziționate în anul 1979 de la doamna Melania Ionescu-Nicoară din București. Considerăm că în patrimoniul Bibliotecii Naționale a României unde a fost identificat acest ex-libris, la Biblioteca Academiei Române, precum și în alte biblioteci din țară, se mai găsesc cărți ce poartă eticheta Brancovan⁶.

Desenatorul acestei etichete executată în peniță, foarte probabil la începutul secolului XX, este Stern Gr., al cărui nume apare în dreapta jos și despre care nu avem mai multe informații⁷.

Este de fapt o compoziție stilizată care derivă din stema „călărețul” aflată pe Titlul de conte al Regatului Ungariei conferit boierului valah (Comte de Brancowan – titre hongrois – Loxenburg) la 19 mai 1688 de împăratul Leopold I, demnitate ereditară cu transmisibilitate nelimitată. Câteva luni mai târziu survine decesul lui Șerban Cantacuzino, iar Constantin Brâncoveanu este ales domn al Țării Românești (1688-1714) de către boieri. În anul 1695 același Leopold I îi conferă Titlul de Principe al Sfântului Imperiu (Reichsfuerst von Brankowan), ulterior Domnitorul obținând și Diploma de Alteță Serenismă a Republicii Veneția⁸.

Stemele heraldice acordate unora dintre boierii români și descendenților acestora, odată cu conferirea din partea unor suverani străini a unor titluri de noblețe, precum acelea de principe, conte, baron, cavalier etc., așa-numitele arme de concesiune, apreciază Dan Cernovodeanu că nu pot forma o heraldică autohtonă, reprezentările încadrându-se în arta blazonului din țările monarhilor conferitori⁹. Însă, aceste steme de origine străină au influențat direct heraldica românească, aspectul diferitelor mobile sau ornamente exterioare ale scutului din stemele conferite servind drept model unor producții muntene și moldovene de gen.

După cum se știe, stemele heraldice și titlurile nobiliare străine conferite familiilor boierești române de-a lungul veacurilor au fost abolite prin articolul 12 al Constituției din 1866, care a desființat toate privilegiile, rangurile nobiliare și monopolurile de clasă. Totuși, urmași ai respectivelor familii au continuat să poarte însemnele lor de neam, gravându-le pe inele sau pe sigilii, imprimându-le pe cărți de vizită sau ex-librisuri și folosindu-le pentru particularizarea obiectelor de preț moștenite sau achiziționate. Astfel ne explicăm și ex-librisul invocat în acest material, comandat de prințul Mihai-Constantin Basarab Brâncoveanu și alipit pe interiorul copertelor cărților din biblioteca personală.

Stema lui Constantin Brâncoveanu confirmată de Leopold I, împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană și rege al Ungariei, conține piese onorabile, smalțuri (culori) și mobile, acestea din urmă reprezentate prin figuri naturale (animale, personaje umane) și artificiale (sabia ca armă). Apar și ornamente exterioare, precum casca și vechea

⁵ Cota: CRV XVII 10 IV; BRV I, 343-344, nr. 103; BRVÎA, 77, nr. 92.

⁶ Jaklovszky 2002, 11.

⁷ Stanciu 1993, 8.

⁸ Lecca 1999, 144.

⁹ Cernovodeanu 1977, 175.

coroană regească (Fig. 2). Primul care a descris și a reprodus în culori stema-călăreț a fost contele Amödée de Foras în lucrarea sa *Les Bässaraba de Brancovan*, tipărită la Geneva în anul 1889. Astfel, în scutul central, în câmp albastru, pe o terasă verde, apare un călăreț mergând spre dreapta, care ține ridicat în mâna dreaptă un gladium¹⁰ aurit în care stă înfipt un cap de turc, iar în mâna stângă frâiele unui cal alb avântat în goană, simbol al curajului. Pieptarul, penele coifului și încălțăminteaa călărețului sunt purpurii, după cum descrie mai departe Amödée de Foras. Deasupra scutului este plasată o cască de argint cu șase gratii de aur, purtând în creștet vechea coroană regală de sub care se desfășoară la dextra și senestra un ornament alcătuit din palmete și frunze de acant¹¹.

În perioada medievală, prin „cavaler” se înțelege în primul rând apartenența la rangul de războinic de profesie, care se alătură fiecărui împărat¹².

Ulterior, această prezentare a stemei-călăreț este completată de scriitorul Matei Caragiale, care, în studiul său, redă scutul central ca fiind de formă ovală, încadrat într-un cartuș baroc de aur, iar câmpul său albastru brăzdat de arabescuri subțiri de culoarea respectivă în nuanță mai deschisă. Armăsarul atinge ușor pământul numai cu vârful copitelor dinapoi, picioarele dinainte bătând aerul. Coroana regală de deasupra căștii cu vizieră închisă este bogat bătută în nestemate și cu bumbi de aur la îmbinarea volutelor. O cunună verde dă unitate stemei, iar în cele patru colțuri din afara ei se disting armele Ungariei, Boemiei, Dalmației și Croației. Sus în mijloc, pe un scut de aur de tip francez, apare acvila bicefală neagră având pe piept stema Austriei cu fascia de argint în câmp roșu, acestea din urmă reprezentând armele personale ale împăratului Leopold I. Scutul, la rândul său, este suprapus de o coroană împărătească închisă¹³.

Dacă examinăm critic această stemă brâncovenească recunoaștem din istoria heraldicii că figura principală – călărețul – înfățișează în Ungaria, mai ales în cazul micii nobilimi, tipul clasic de stemă formând serii ample. Variațiile constau uneori în smalțul câmpului sau al veșmântului, în culoarea și numărul cailor sau la tipul armelor (sabia dreaptă ariană ori cea curbă turanică, sulița cu sau fără cap de turc, buzduganul etc.). În ceea ce privește capul de turc înfipt în vârful unei săbii ținută numai de un braț, simbolul este iarăși întrebuițat frecvent în stemele nobililor maghiari și explicabil prin luptele Ungariei, de-a lungul secolelor, împotriva turcilor¹⁴.

Așadar, aceste arme brâncovenești sunt considerate pur maghiare. De altfel, raporturile de vasalitate ale Țării Românești față de Imperiul otoman nu-i puteau permite lui Constantin Brâncoveanu să ceară o stemă atât de ofensatoare față de turci.

Reprezentarea grafică târzie pe care o aducem în discuție, ex-librisul prințului Mihai-Constantin Brâncoveanu, respectă compoziția heraldică descrisă anterior însă mult simplificată, observându-se diferențe precum și noi elemente. Analizând desenul putem observa că smalțurile (culorile) nu mai apar în ex-libris, acesta fiind o reprezentare grafică alb-negru (Fig. 3). Însă, autorul ex-librisului avea cunoștințe de heraldică folosind anumite semne convenționale – liniaturi sau puncte – pentru indicarea smalțurilor. Imaginea se plasează într-un chenar negru, pe un fundal de puncte aflate la egală distanță între ele, ceea ce indică drept metal aurul.

¹⁰ Gladium = sabie romană dreaptă, cu două tăișuri.

¹¹ *Apud* Caragiale 1936, 283-284.

¹² Biedermann 2002, 73.

¹³ Caragiale 1936, 284.

¹⁴ Caragiale 1936, 286-287.

Forma scutului este sugerată printr-un decor vegetal cu frunze și flori, iar piesa centrală este reprezentată de două figuri naturale, aceleași, calul și călărețul, pe un câmp albastru redat prin linii paralele orizontale. Calul alb atinge pământul – elementul naturii este reprezentat în această compoziție printr-o terasă și coline – cu picioarele dinapoi, cele dinainte fiind surprinse în mișcare, în timp ce călărețul ține demn în mâna dreaptă sabia cu două tășuri, în care stă înfipt un cap de turc cu turban și mustăți. De data aceasta călărețul poartă un costum antic roman, poate cu intenția de a sugera naționalitatea proprietarului. O coroană regală închisă, cu cruce strâmbă (ca aceea a Sf. Ștefan), apare ca pavilion al întregii compoziții¹⁵.

În partea inferioară a etichetei, la baza cununii, este redat un element sugestiv, o carte deschisă, străveche, cu închizători, semn de carte și cu o scriere apăsată care ne duce cu gândul la Biblie, ca simbol al erudiției și al unei înalte religiozități. Să nu uităm că prima traducere integrală a *Bibliei* în limba română s-a tipărit la București, în anul 1688, din porunca lui Șerban Cantacuzino, act editorial continuat și susținut financiar de noul domn înscăunat Constantin Brâncoveanu. O coroană princiară căptușită cu hermină superpune cartea, ansamblu de elemente sugerate fără îndoială de proprietarul comanditar.

Cartea poate fi interpretată și ca rezervor al sufletului, dar și ca element de noblete pentru un ex-libris cu adânci conotații istorice și culturale. Lambrechinul cu inscripția «EX LIBRIS» se desfășoară de-o parte și de alta a cărții, desăvârșind compoziția în ansamblul ei. În chenar separat, dedesubt, stă scris cu majuscule numele BRANCOVAN.

*

Pentru a preciza exact descendența prințului Mihai-Constantin Brâncoveanu revenim la genealogia familiei Brâncoveanu, al cărei nume vine de la Brâncovenii din Romani, o veche stăpânire a boierilor Craiovești din care se trage¹⁶.

După cum se știe, în ziua de 26 august 1714, la Constantinopol, a scăpat prin grația vizirului numai fiul lui Constantin II Brâncoveanu, anume Constantin al III-lea în vârstă de șapte ani, moștenitor al drepturilor bunicului și tatălui său. În anul 1722, acesta primește Titlul de prinț al sacralui Imperiu roman și de Cavaler al Clasei Supreme a Ordinului Sf. Gheorghe. Conform arborelui genealogic prezentat de George Lecca, a avut doi urmași: Emanuel, mare ban și mare logofăt, conte de Ungaria în 1807 și Nicolae Brâncoveanu¹⁷.

În al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, un rol însemnat în evoluția evenimentelor din Muntenia precum și în perpetuarea numelui Brâncovenilor l-a avut marele ban Grigore Brâncoveanu (1764-1829), fiul lui Emanuel Brâncoveanu și ultimul vlăstar de sânge al acestui neam boieresc. Învățatul Grigore Basarab Brâncoveanu a tradus din latinește în limba greacă lucrarea lui J. C. Heineccius, *Elemente de filozofie, logică și etică*, Viena, 1808, „cu a cărui cheltuială fiind date la lumină, se împart gratis tuturor iubitorilor de învățătură”¹⁸.

Neavând urmași din căsătoria cu Elisabeta Balș, în anul 1820 a adoptat o fiică, pe Zoe Mavrocordat (1805-1892), nepoată din partea Catrinei Mavrocordat, sora Elisabetei¹⁹.

Zoe Mavrocordat Brâncoveanu s-a căsătorit cu principele Gheorghe Bibescu, mariaj din care au rezultat patru copii. Dintre aceștia, Grigore II Brâncoveanu (1827-1886) primește în

¹⁵ Stanciu 1993, 8.

¹⁶ Predescu 1940, 123.

¹⁷ Lecca 1999, 145-146; Rizo-Rangabé 1904, 23-24.

¹⁸ BRV II, 538, nr. 754.

¹⁹ Rizo-Rangabé 1904, 24.

1828 din partea banului Grigore dreptul de moștenire veșnică pentru el și pentru urmașii săi asupra numelui și titlurilor sale. În 1860 Grigore Basarab Brâncoveanu primește de la Casa de Austria autorizația de a purta și de a transmite urmașilor titlurile princiare moștenite. Din căsătoria acestuia cu Raluca Musuruș, fiica ambasadorului Musuruș-Pașa, au rezultat un fiu – Mihai-Constantin, născut în 1875 și două fiice: Ana-Elisabeta de Noailles, despre care am amintit anterior, și Caterina-Elena, căsătorită cu principele de Caraman-Chimay²⁰.

Așadar, vorbim de câteva generații de Brâncoveni pentru a ajunge la prințul Mihai-Constantin Basarab, diplomat în România, proprietarul ex-librisului Brancovan. Prințul și-a petrecut copilăria la Paris și în vila Bassaraba din Amphion (lângă orașul Evian-les-Bains, în estul Franței), unde familia cumpărase și renovase reședința de vacanță a contelui Walewski²¹. Tatăl său, prințul Grigore II Brâncoveanu, amenajase în această locuință o sală închinată cu evlavie strămoșilor valahi ai familiei între ale căror portrete nu lipsea desigur cel al lui Constantin Brâncoveanu. Crescut în cultul unor înaintași prestigioși, moartea timpurie a tatălui, survenită pe când Mihai avea doar unsprezece ani, nu întârzie maturizarea sentimentului obârșiei în conștiința sa²².

După bacalaureat, prințul Brâncoveanu vine în România unde face stagiul militar într-un regiment de artilerie, iar după terminarea lui trece și examenul de sublocotenent în rezervă. Se întoarce apoi în Franța pentru a-și termina studiile la Colegiul Janson de Sailly. Pe de altă parte, prințul Mihai-Constantin a crescut în preajma unor mari oameni de cultură precum Anatole France, Ernest Renan, Pierre Loti, Liszt, Wagner și Marcel Proust, cu acesta din urmă legând o strânsă și fructuoasă prietenie, până când prințul român a decis să se stabilească definitiv în țara sa de origine. A fondat la Paris revista „La Renaissance Latine” (1902-1904), în jurul căreia reușește să grupeze marile personalități ale literaturii franceze. Cu toate acestea, la începutul secolului XX Mihai-Constantin Brâncoveanu renunță la faima și poziția socială pe care o avea în Franța. Decide să vină în România și să se implice în politică, dând dovadă de mult curaj și patriotism exacerbat²³.

La 30 octombrie 1909 ia în căsătorie pe Eugenie Antoniadis (1874-1917), mariaj din care se va naște principele Grigore Ioan Matei Brâncoveanu (1913-2002). După decesul Eugeniei, în 1919 prințul Mihai-Constantin se căsătorește cu Nicolette Cesianu (1891-1968). Patru copii se vor naște: Dimitrie-Petru Constantin (1920-1983), Ioan-Radu Mihai (1921-1943), Nicolae George (1922-1944) și Clara-Maria Elisabeta (n. 1932). În cel de-al doilea război mondial prințul își va pierde ultimii doi fii, ambii aviatori²⁴.

Regimul comunist instalat în anul 1945 l-a expropriat de toate pământurile Brâncovenilor. În 1946 i-au fost confiscate și drepturile asupra Spitalului Brâncovenesc, iar trei ani mai târziu familia a fost expulzată din reședințele deținute. Vasta sa bibliotecă a avut aceeași tristă soartă, cărțile risipindu-se pe la diverse persoane particulare și biblioteci din București. Deși ar fi putut să plece din țară, prințul a ales din nou România. S-a stins din viață la vârsta de 92 de ani, în 1967, la Institutul de Geriatrie „Ana Aslan” și a fost înhumat în cavoul Bibescu Basarab Brâncoveanu din cimitirul Bellu.

²⁰ Lecca 1999, 146.

²¹ Rizo-Rangabé 1904, 25.

²² Noailles, Proust 1986, 7-8.

²³ <http://www.jurnalul.ro/?section=articol&screen=print&id=31680>

²⁴ Lecca 1999, 147.

Apreciem că adâncirea sentimentului de apartenență la ramura valahă a Brâncovenilor a prințului Mihai-Constantin se poate explica și prin supralibrosul comentat, iar vechimea, raritatea și importanța cărților care i-au aparținut demonstrează serioasele preocupări bibliofile ale acestuia. Rămâne ca reconstituirea bibliotecii acestui mare român să preocupe pe specialiștii care slujesc în acest domeniu, ca drept răsplată a devotamentului său față de țară și de bravii înaintași Brâncoveni.

Bibliografie

- BRV I, II, III, IV I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, I – 1903; II – 1910; III – 1936; IV – 1944, București.
- BRVÎA M. Iova (coord.), *Bibliografia românească veche: îmbogățită și actualizată*, I (A – C), Târgoviște, 2004.
- Poenaru - CBRV D. Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973.
- Râpă - BRVA D. Râpă-Buicliu, *Bibliografia românească veche. Additamenta (1536-1830)*, Galați, 2000.

<http://www.jurnalul.ro/?section=articol&screen=print&id=31680>

- Biedermann, H. 2002, *Dicționar de simboluri*, I, București.
- Caragiale, M. 1936, *O contribuție heraldică la istoria Brâncovenilor*, în *Opere*, Ediția Perpessicius, București, 280-300.
- Cernovodeanu, D. 1977, *Știința și arta heraldică în România*, București.
- Jaklovsky, M. 2002, *Însemne pe carte*, Revista Bibliotecii Naționale a României 8, 1, București, 11-13.
- Lecca, O. G. 1999, *Famiiliile boierești române. Istorie și genealogie*, Ediția Alexandru Condeescu, București.
- de Noailles, A., Proust, M. 1986, *Cartea vieții mele. Scrisori către Anna Brâncoveanu de Noailles*, Ediția Virgil Bulat, București.
- Predescu, L. 1940, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc: Oameni și înfăptuiri*, București.
- Rizo-Rangabé, E. 1904, *Livre d'Or de la Noblesse Phanariote et des Familles Princières de Valachie et de Moldavie*, Deuxième Edition, Athènes.
- Stanciu, M. V. 1993, *Istoria ex-librisului românesc*, 1, *Ex-librisul heraldic*, Colecția Mica Bibliotecă Românească 26, Brașov.

Lăcrămioara Manea
 Institutul de Cercetări Eco-Muzeale,
 Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis,
 820009, Tulcea,
 România
 lacramanea@yahoo.com

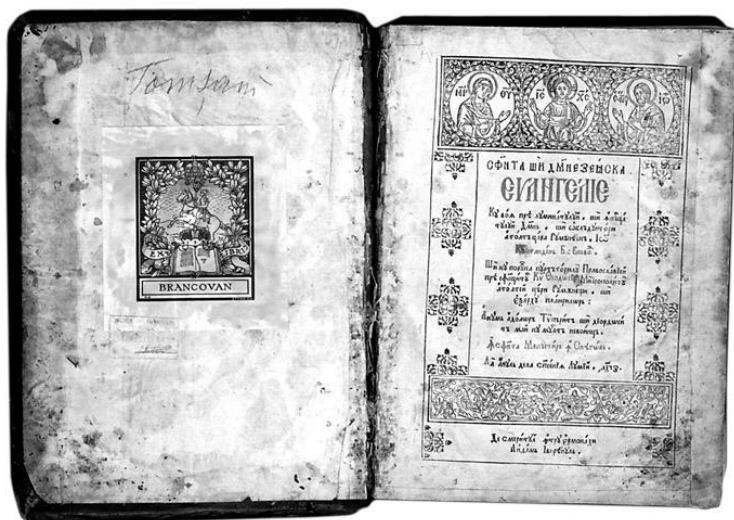

Fig. 1. Pagina de titlu și ex-librisul Brancovan – *Evangelie*, Snagov, 1697.

Fig. 1. La page de titre et l'ex-libris des Bassaraba de Brancovan – *Evangelie*, Snagov, 1697.

Fig. 2. Stema lui Constantin Brâncoveanu aflată pe Titlul de conte al Regatului Ungariei, conferit de împăratul Leopold I.

Fig. 2. Le blason de Constantin Bassaraba de Brancovan qui se trouve sur le diplôme de Comte du Royaume de Hongrie, attribué par l'Empereur Léopold I.

Fig. 3. Eticheta Ex-libris Brancovan aparținând Prințului Mihai-Constantin Basarab Brâncoveanu.

Fig. 3. L'étiquette ex-libris du Pr. Michel-Constantin Bassaraba de Brancovan.